

Henryk Wisner (Warszawa)

Reformacja a kultura narodowa: Litwa

W piśmiennictwie naszym reformacja jawi się często jako proste przeciwstawienie zwycięskiego katolicyzmu. Jako rozwiązanie alternatywne, które przeciwdziałając procesom negatywnym (m.in. eliminacji czynnika narodowego przez formy uniwersalne, mimo porażek (Rzeczpospolita!) wpływało na bieg wydarzeń. Historyk rozpatrując kwestię propagandy wyznaniowej zauważa, że „wraz z reformacją następuje wydatny rozwój piśmiennictwa w językach narodowych”¹. Lituania, iż „reformacja położyła poważne zasługi dla narodowej kultury litewskiej rozwijając piśmiennictwo w języku litewskim”², a zdanie to podzieli badaczka litewska³. Potwierdzeniem przytoczonych sądów jest wykazywany wzrost liczby szkół, drukarni, pojawienie się książek tłoczonych w języku narodowym — litewskim.

Wśród trzydziestu druków w języku litewskim, które ukazały się w wieku XVI (1547—1600), nie było innych niż o charakterze wyznaniowym (wyjątkiem rozporządzenie margrabiego Jerzego Fryderyka z roku 1589; akta z roku 1578 podtrzymując protestantyzm w podległych mu Prusach Książęcych z kwestią wyznaniową w pewnym stopniu się łączyły)⁴. Większość, choć nie wszystkie (M. Dauksza!), wywodziła się z kręgu reformatorskiego i nosiła charakter niejako użytkowy. Były to zbiory modlitw, pieśni, wykład katechizmu... Brak zupełnie literatury polemicznej, ale również i przeciwdziałania strony katolickiej. Będący w Polsce u schyłku lat

¹ M. Kosman, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*. Wrocław 1973, s. 8.

² J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław 1967, s. 115.

³ I. Lukšaitė, *Lietuvių kalba reformaciniamė judėjime XVII a.*, Vilnius 1970, „Acta Historica Lituania”, t. V. Autorka uważa, że jakkolwiek motorem poczynających reformacyjnych były względy wyznaniowe, to jednak, obiektywnie, przyczyniali się oni do tworzenia narodowej kultury litewskiej.

⁴ Dane o piśmiennictwie litewskim pochodzą z: *Knygos lietuvių kalba*, t. 1. 1547—1861, Vilnius 1969, *passim*; *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, z. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa oraz K. Korotajowa i W. Krajewski, Wrocław 1959, *passim*.

sześciodziesiątych wieku XVI nuncjusz papieski Juliusz Ruggieri zauważył w swym sprawozdaniu (1570?), „że dotąd nikt nim [językiem litewskim] jeszcze nie pisał”⁵. Nie odpowiadało to prawdzie, niemniej jednak rzeczywistość znajomość (dostępność) wydawnictw litewskich była ograniczona. Jak się wydaje, stan ten wynikał z dwu względów, zresztą pozostających w różnym do siebie stosunku. Podstawowym był już z założenia pomocniczy charakter pierwszych lithuaniców. Obie strony, protestancka i katolicka, uważały je za wsparcie udzielone duchowieństwu w ich pracy wśród ludu. Zmiana następuje na przełomie lat dwudziestych XVII wieku, gdy ukazują się prace Konstantego S z y r w i d a: *Dictionarium trium linguarum in usum studiosae iuventutis* (1629) i *Clavis linguae Lituanicae* (1630). Czynnikiem drugi, to brak języka ogólnolitewskiego, w tym i literackiego. Wspomniany nuncjusz Juliusz Ruggieri pisał, „iż cztery języki — litewski, żmudzki, pruski i inflancki — zbliżone i porównane, są w istocie jednym językiem, choć z wielu względów różnią się między sobą”⁶. Komentarz Mikołaja Daukszy (Mikalojus Daukša) do II wydania tłumaczonego przezeń katechizmu Jakuba Ledesmy stanowi wyraźny obraz trudności, na jakie napotymano decydując się na korzystanie z któregoś z nich: „Doszły uszu moich słowa niejednego, co mówi: »nie rozumiem katechizmu przetłumaczonego przez ks. JM Daukszę, kanonika żmudzkiego, boć tłumaczył on go po żmudzku« i proszono mnie, abym go na litewski przełożył”⁷. Rzecz interesująca, iż postępujący w Litwie wzrost liczby książek litewskich, na przestrzeni lat dwustu (1547—1750) odbywa się jakby niezależnie od słabnięcia obozu dysydenckiego. Co więcej, w konsekwentnie protestanckich Prusach Książęcych obserwować można trwający przez cały wiek XVII regres (zob. tabela)⁸.

L a t a	Miejsce wydania			Ogółem
	WKsL	Prusy Książęce	inne	
1547—1600	8	22	—	30
1601—1650	14	6	1	21
1651—1700	17	16	1	34
1701—1750	28	111	7	146
1751—1800	142	124	2	268

Przytoczone dane, mimo pozorną paradoksalność twierdzenia, nie przesądzają jeszcze ani roli, ani znaczenia, jakie reformacja odegrała w dziejach piśmiennictwa litewskiego. W tym celu konieczne jest przesłedzenie

⁵ J. Gintel, *Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie*, t. 1, Kraków 1971, s. 141.

⁶ *Ibidem*, s. 142.

⁷ J. Ledesma, *Kathechismas, arba Mokslas kiekvienam krikszczionii privalus, paraszitas per...*, Wilniui 1595.

⁸ *Knygos lietuviu kalba*, s. XII.

dróg rozwoju społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego ze szczególnym zwróceniem uwagi na momenty zwrotne. Zastanowienie się nad kierunkami i formami działania ruchu reformacyjnego, określenie miejsca, jakie zajmowała w całokształcie jego oddziaływania litewskość, a raczej obiektywne konsekwencje podjętych poczynań.

Badania prowadzone przez Marcelego Kosmana wykazały, że reformacja w Wielkim Księstwie Litewskim zasadniczo różniła się od zachodnioeuropejskiej, a nawet polskiej. W przeciwieństwie do tamtych, nie odgrywały tu poważniejszej roli czynniki tak ważne, jak społeczno-gospodarczy czy nawet ideologiczny. „Panowie zwrócili się ku reformacji nie tyle z powodu konfliktu z kościołem, ile dlatego, że wyznania protestanckie były dla nich i dla państwa bardziej korzystne”⁹. Powodowało to, że reformacja litewska była skierowana zarówno przeciwko słabemu tutaj kościołowi katolickiemu, jak i prawosławnemu. Ten ostatni przeżywał wprawdzie stagnację, a nawet regres, niemniej napór elementu ruskiego w miastach, a także oddziaływanie — skuteczne — na wieś litewską trwało nadal.

Ruch reformacyjny, którego zaczątków w Litwie doszukiwać się należy w połowie wieku XVI (pierwszy zbor — Brześć n. Bugiem — 1553) stanowił twór dość sztuczny. Powstał z inspiracji możnowładztwa litewskiego, rozwijał się pod jego osłoną i poprzez działalność ludzi po części tutaj obcych. „Pierwsi humaniści — Kulwieć, Rapagellanus, Jerzy z Ejszyszek — byli Litwinami... po roku 1553 dostrzegamy niemal wyłącznie Polaków”¹⁰. Co więcej, działali oni w środowisku, które w poważnym stopniu znajdowało się pod wpływem kultury polskiej.

Wyraźnie dostrzegalna rozbieżność pomiędzy książką litewską wydaną w Królewcu i w Litwie stanowi potwierdzenie tezy o możnowładczym — inspirowanym — charakterze reformacji litewskiej.

Począwszy od wieku XV szlachta Wielkiego Księstwa przyjmowała nie tylko przywileje wzorowane na polskich, ale także obyczaje, język, który wypierał litewski z mowy potocznej, ruski zaś — z aktów urzędowych. Cytowany nuncjusz J. Ruggieri notował, że „kancelaria królewska w Litwie używa w piśmie języka ruskiego, równie jak obywatele, wyjąwszy tych, którzy wolą pisać po polsku”¹¹. Młode pokolenie — przynajmniej możnowładcze — nie zapominając o żywym w nim poczuciu odrębności narodowej — w aspekcie kulturalnym uważać można za spolonizowane. 10 maja roku 1570, Mikołaj Radziwiłł Sierotka, obywatel Rzeczypospolitej i Litwin, pisał do brata, przyszłego biskupa krakowskiego i kardynała, Jerzego Radziwiłła: „Przysłał mi ksiądz Skarga książki, które pisał Franciscus Turrianus contra Volanum, dedicovana część pierwsza księdzu bisku-

⁹ Kosman, *op. cit.*, s. 39.

¹⁰ *Ibidem*, s. 56.

¹¹ Gintel, *op. cit.*, s. 141.

powi wileńskiemu [Walerian Protaszewicz], druga WM. Widziałem *duo errata*. Pierwsza miast Radivilianum, tedy Radivilium, drugie Polonum. Nauczcie ich tam WM, aby gdy komu chcą co dedikować, aby się pierwiej zwać nauczyli, a potem aby jego nacji nie tłumili. WM Litwin, nie Polak. Życz WM narodowi swemu, aby też o nim wiedziano. Polacy mniemają, że nad nie nie masz, a Litwę radzi by potłumić. WM racz gentem suam wywyższać, gdzie możesz. Nieboszczyk nasz ojciec [Mikołaj Radziwiłł Czarny] bardzo się o to starał, aby *extra nationes* także o Litwie, jako i o Polsce wiedziały [...] Pewienem tego, że się tam WM nie Polakiem, ale Litwinem zowiesz”¹².

Założenia pracy nie pozwalają na analizę czynników, które zdeterminowały drogę rozwoju społeczeństwa litewskiego. Nie negując siły oddziaływania i atrakcyjności polskiego wzorca kulturalnego, sądzić można, że o jego akceptacji przesądziło przyjęcie go przez dynastię panującą. Nie bez znaczenia była jednak i podatność na obce wpływy. Niegdyś język litewski musiał ustąpić przed językiem pokonanej Rusi, w wieku XVI zwyciężyła kultura polska. Nie oznaczało to rozstrzygnięcia dylematu: polska czy litewska! Raczej polska czy ruska, co w omawianym aspekcie ma znaczenie o tyle ważne, że wsparte było zbieżnością granic etnicznych i wyznaniowych (z wyłączeniem miast). Nie sposób zbagatelizować faktu, że pierwsze książki wydrukowano w Wilnie cyrylicą (1525-*Apostol*; *Malaja nabożnaja kniżnica* — drukarnia Fr. Skoryny). A także, że stało to się ponad pół wieku przed ukazaniem się na Litwie druków w języku litewskim. Pierwszeństwo przypadło zresztą jezuickiemu (!), był nim *Catechismus catholicorum* Piotra Canisiusa, który został wydany ponad trzydzieści lat po założeniu zboru w Brześciu Lit.¹³ W okresie, gdy dominacja języka polskiego w Wielkim Księstwie była faktem. Już napisany w języku urzędowym, tj. zachodnim staroruskim, I Statut Litewski (1529) przetłumaczony został tylko na łacinę, a następnie na język polski (1532). Na litewski, nie uznawany w sądzie i kancelarii, przekładać nie było potrzeby. W latach dziewięćdziesiątych XVI wieku Mikołaj Dauksza pisał w przedmowie do przekładu postylli Jakuba Wujka (*Postilla catholicka...* Wilno 1599, Druk. Akademicka): „Sam nasz litewski naród dla umiejętności języka polskiego i w nim biegłości, do jakiego zaniedbania, opuszczenia i niemal odrzucenia język swój własny przywiódł, każdy snadnie widzi, lecz jak słusznie, nie wiem kto pochwali [...] Lecz to nie tym umysłem mówię, abym miał ganić biegłość i umiejętność postronnych języków [...] zwłaszcza polskiego, który nam przez ono miłe zjednoczenie WX naszego ze sławną Koroną Polską

¹² B-ka PAN Kórnik, rkps 1341, nlb.

¹³ Pierwsza drukarnia ruska — Franciszek Skoryna, Wilno 1524—1525; różnowiercza — Bernard Wojewódka, Brześć Lit. 1553—1554; katolicka — radziwiłłowska, Wilno 1576—1586. Druk Canisiusa wydany został w drukarni różnowierczej Daniela z Łęczycy, w Wilnie w roku 1585; na język łotewski tłumaczył Erdman Tolgsdorf.

niemal przyrodzony jest, ale tylko ganię zaniedbanie a zbrzydzenie i niemal odrzucenie języka naszego właśnie litewskiego”.

Z biegiem lat poczęła zanikać w społeczeństwie także i znajomość języka urzędowego. Szlachta podlaska już podczas sejmu 1565/1566 zwróciła się do Zygmunta Augusta, by nie przysyłało jej instrukcji w języku, którego nie zna. W wieku XVII kłopotliwy nakaz omijano powszechnie pisząc jedynie wstęp i zakończenie aktu (instrukcji) po rusku cyrylicą, właściwą zaś treść po polsku alfabetem łacińskim. Podobnie przebiegały procesy asymilacyjne w miastach. Wydany w roku 1552 wilkierz wileński pisany był po polsku, choć nie oznacza to wyłączności czy choćby dominacji w mieście tego języka: „wywołanie albo aichtowanie ma być przez ławniki opowiedziane po polsku i po litewsku i po rusku, aby wszyscy którzy słuchali, rozumieli”¹⁴. W połowie XVII wieku 53% akt miejskich w Wilnie sporządzano w języku polskim, 37% po łacinie, 10% w języku ruskim¹⁵. Po roku 1737 zaprzestano w Wilnie wygłaszać kazania w języku litewskim, co łączyć należy z sytuacją nie tyle może narodowościową, ile językową, jaka istniała w mieście.

Na wsi język, kultura polska (w Inflantach niemiecka) czyniły postępy znikome, co miało dość wielorakie konsekwencje. Polskość a więc odrębność kościoła sprzyjała utrzymywaniu się dawnych wierzeń. Wejście warstw wyższych w krąg kultury polskiej, przy jednoczesnym odrzuceniu jej przez masy ludności zależnej, wpłynęło hamująco na tworzenie się narodu litewskiego, a jednocześnie zdeterminuje kształt społeczny ruchu odrodzenia narodowego Litwy w wieku XIX i XX. Wieś, zachowując tradycyjną strukturę, okazała się dość silna, by nie poddać się obcym (polskim) wpływom kulturalnym. Tym bardziej obcym, że przynależnym wyższym warstwom społeczeństwa. Cech tych nie posiadała natomiast — lub miała je w daleko mniej kontrastowym stopniu — kultura ruska przynależna jednemu z narodów podległych księżętom litewskim. I to narodów pokonanych! Jej sukcesy osłabiały jednak istniejące na wsi więzi, stąd też — często — w ślad za językiem i kulturą ruską szły język i kultura polska.

Polonizacja (w sensie kulturalnym) magnaterii litewskiej już w połowie wieku XVI, a także znacznej części szlachty litewskiej, wspierana była przez chęć utrzymania związków politycznych z Koroną pierwszej, a instytucjonalnego zbliżenia drugiej. To z kolei w zestawieniu z odgórnym niejako charakterem ruchu reformacyjnego miało znamienne konsekwencje dla przyjętych przezeń form działania. Mianowicie w odniesieniu do piśmiennictwa, obok łaciny, za podstawowy został przyjęty — bo przyjęty być musiał — język polski. Jedną z przesłanek tego stanowiła narodowość,

¹⁴ St. Górzyński, *Obowiązki kupców w świetle opisanego o składziech i starych drogach króla Zygmunta Augusta z roku 1565*, Warszawa 1939, s. 27.

¹⁵ M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim z roku 1655*, Wilno 1929, s. 84.

a raczej krąg kulturalny, z którego wywodził się zwalczany w piśmie przeciwnik ideowy. Wobec ówczesnej słabości intelektualnej cerkwi prawosławnej było nim środowisko związane z kościołem katolickim, ludzie, którzy atakowali — i mogli być atakowani — tylko w języku znanym szeroko społeczeństwu i ośrodkom intelektualnym. W odniesieniu do Korony i Litwy obok łaciny takim był język polski. Nie bez znaczenia była tu wspomniana narodowość działaczy reformacyjnych, ale także i uparcie podejmowane wysiłki stworzenia kościoła ekumenicznego¹⁶.

Przesłanka druga, to polonizacja warstwy, która stanowiła zasadnicze pole działania i wsparcie zarazem litewskiej reformacji. Słabość kościoła katolickiego w Litwie wieku XVI, co było równoznaczne ze słabością oświaty, wykluczała w zasadzie możliwość zwrócenia się — poprzez słowo drukowane — bezpośrednio do chłopów litewskich. Stąd użytkowy charakter nielicznych wydawnictw litewskich, potęgowany przez indyferentyzm wyznaniowy chłopów litewskich.

Zespolecie trzech elementów — sztucznego początkowo charakteru ruchu, pozalitewskich punktów odniesienia (Królewiec, który w wieku XVI był ośrodkiem piśmiennictwa polskiego, Korona, w ogóle Europa zachodnia) oraz znacznej polonizacji kulturalnej kręgu mogącego czynnie uczestniczyć w owej „przygodzie intelektualnej”, jaką była reformacja, zdeterminował niekorzystne dla kultury litewskiej skutki. Mianowicie spotęgował oddziaływanie książki polskiej z Korony i nasilił jej produkcję w Litwie, a jednocześnie — tym samym — zahamował rozwój oryginalnej twórczości litewskiej w języku litewskim. W płaszczyźnie państwowej sprzyjało to obiektywnie powstaniu jedności kulturalnej, a więc i tworzeniu się narodu szlacheckiego Rzeczypospolitej. Polskość umacniała reformację (oraz kontrreformację), ta z kolei rozszerzała zasięg i siłę jej oddziaływania.

Od pojawienia się reformacji na ziemiach litewskich (połowa wieku XVI) do jej zasadniczej porażki (połowa XVII) ukazało się, według niepełnych zapewne obliczeń¹⁷, 51 książek litewskich. W tym w samej Litwie — 22, głównie przekłady prac polskich bądź wydawnictwa o charakterze uniwersalnym, pozbawione cech narodowych. Spośród 8 książek litewskich, które wydano w wieku XVI (1585—1600) w drukarniach znajdujących się w granicach Wielkiego Księstwa, 4 to tłumaczenia bezpośrednio z polskiego (Mikołaj Rej i Jakub Wujek), 1 — *Polski z Litewskim katechizm* Melchiora Pietkiewicza i 3 tłumaczenia łacińskie (Piotr Canisius i Jakub Ledesma)¹⁸.

¹⁶ M.in. Mikołaja Radziwiłła Czarnego — Kosman, *op. cit.*, s. 55.

¹⁷ Nie zachował się żaden druk dla gimnazjum kiejdańskiego pochodzący z miejscowej drukarni. W ogóle znany jest jeden, który opuścił tę typografię. Sądzić można, że nie jest to wypadek odosobniony.

¹⁸ M. Rej, *Postilla lietuwiszka...* Wilniui 1600 druk. Jakuba Markowicza, d. 1—3; J. Wujek, *Postilla catholica*, Wilniui 1599, druk. Akademicka SJ; M. Piet-

Większe znaczenie z racji swej oryginalności mieć mogły wydawnictwa królewieckie — przede wszystkim Martynasa Mažvydasa (7) i Jonasa Bretkunasa. Prowadzone nad dziejami propagandy wyznaniowej badania wykazują jednak, że „niektóre przynajmniej edycje królewieckie, mało starannie przygotowane, nie cieszyły się zbyt wielkim zainteresowaniem w środowisku polskim, dla którego były przeznaczone. Wynikało to z faktu, iż współpracownicy Hohenzollerna nie zawsze znali odbiorców swych utworów z Polski i Litwy”¹⁹. W rezultacie wydawnictwa litewskie, poza wyjątkami, nie tworzyły w świadomości czytelników jakości zasadniczo różnej, zdolnej do przeciwstawienia się książce polskiej. Przeciwnie, z racji zawartego w niej ładunku polskości ułatwiały drogę oryginalnej twórczości koronnej, zresztą dominującej również liczebnie. Każdej książce litewskiej odpowiadała wielokrotność polskich wydanych w Litwie bądź w Koronie, a które do Litwy dotarły.

Wydanie głównego dzieła reformacji litewskiej — już w roku 1563 — *Biblii Brzeskiej* czyli *Radziwiłłowskiej*, właśnie w języku polskim stanowiło nie tylko odbicie stanu w zakresie kultury, jaki dominował w środowisku potencjalnych odbiorców. Oznaczało również przekreślenie narodowego, odrębnego kulturalnie litewskiego programu działania. Bernard Wojewódzko w drukarni brzeskiej (1553—1554) „wydawał najpopularniejsze i najprzystępniejsze pisemka różnowiercze tylko w języku polskim”²⁰. Była to zaś pierwsza drukarnia różnowiercza powstała w Litwie. Drukarnia w Nieświeżu, założona przez Mikołaja Radziwiłła Czarnego, już od roku 1563 wydaje druki polskie — zachowały się jedynie dwa druki cyrylickie z roku 1562. Rzecz o tyle ważna, że czołowa pozycja Radziwiłła w ruchu reformacyjnym Litwy nie budzi wątpliwości. Także w pozostałych typografiach różnowierczych dominuje język polski... Spośród 8 książek litewskich tłoczonych w wieku XVI w drukarniach, które znajdowały się na ziemiach Wielkiego Księstwa, 3 były dziełem Drukarni Akademickiej, 1 — acz katolicka, wyszła spod tłoczni Daniela z Łęczycy, 3 — z drukarni Jakuba Markowicza i 1 tłoczył Stanisław Wierzejski²¹.

Wiek XVII potęguje wątpliwości, co do zasług położonych przez reformację dla kultury (piśmiennictwa) litewskiego. W latach 1601—1650 ukazało się 14 książek w języku litewskim; tylko 1 (Salomon Rysiński, *Katekizmas*, 1624) wywodziła się ze środowiska różnowierczego. Co więcej, u schyłku lat dwudziestych poczęły ukazywać się prace Konstantego

---

kiewicz, *Polski z Litewskim katechism...*, Wilno 1598 druk. St. Wierzejski; P. Canisius, *Catechismus catholicorum*, Wilno 1585 druk. Daniel z Łęczycy; J. Ledesma, *Kathechismas...*, Wilniui 1595 druk. Akademicka; Idem, *Trumpas budas pasisakimo...* Wilniui 1595, druk. Akademicka.

¹⁹ Kosman, *op. cit.*, 62.

²⁰ *Drukarze dawnej Polski*, s. 252.

²¹ Vide przyp. 18.

Szyrwida (Konstantinas Širvidas) *Dictionarium, Clavis linguae*, drukowane w Drukarni Akademickiej, które tematycznie i formalnie stanowią cezurę w dziejach piśmiennictwa litewskiego. Po raz pierwszy zastosowano w miejsce pisma gotyckiego — czcionkę łacińską, po raz pierwszy wydano, po litewsku, prace leksykograficzne. Ośrodek królewiecki podówczas przeżywał całkowity regres. Spośród 6 wydanych tam druków litewskich, 2 to rozporządzenia Władysława IV, 3 — druki religijne tłumaczone z języka niemieckiego (widoczny objaw upadku centrum polskiego) i szósty, równie obojętny, *Psalterz Dawida*²². Co zaś tyczy się zasięgu pracy zbiorów w środowisku litewskim, to w roku 1617 Synod Jednoty Ewangelicko-Reformowanej uchwalił, iż „przy wizytacji ma ksiądz superintendent dojrzeć biblioteki ministrowskiej, jakie księgi ma. U Braci, którzy po łacinie nie rozumieją, ma postrzegać ksiąg papieskich i nowokrzczeńskich, aby z nich nie kazano, ale koniecznie, aby każdy miał *Biblię brzeską, Nowy Testament, Postyllę Żarnowcową* ks. Kraińskiego, *Katechizm Gilowskiego*”²³. O wydawnictwach litewskich milczano, co zapewne łączyć należy przede wszystkim z ich dostępnością.

Problem ministrów znających język litewski istnieć bowiem będzie w środowisku kalwińskim Litwy przez cały wiek XVII. W roku 1624 Synod „poglądając [...] na potrzebę Zboru Bożego i na szczupłość usługujących słowem Bożym językiem litewskim pozwolił, aby ks. Krzysztof Minwid po dwuletniej katechizacji na urząd ministrowski był ordynowany”²⁴. W roku 1631 „mając wzgląd [...] na wota i desideria ludzi pobożnych około Kiejdan mieszkających, którzy tego pragną, aby nabożeństwo ewangelickie litewskim językiem odprawowane było [...] naznacza ex Alumnatu Slucensi młodzieńca jednego pobożnego, Jana Borzymowskiego, który przy zborze kiejdańskim munus Catecheticum litewskim językiem odprawować będzie”²⁵. W pół wieku później zwracano się do margrabiny brandenburskiej Ludwiki Karoliny z Radziwiłłów „o trzeciego sługę Bożego litewskiego języka wiadomego do Birż [...] także o catechistę dobrego języka

²² *Der Psalter Davids Deutsch und Littawisch. Psalteras Dowido Wokischkai bei Lietuwischkai...*, Karaliaučius 1625.

²³ *Nowy Testament*, zapewne wydanie z roku 1589, w którym B. Budny wycofuje się z pozycji unitariańskich. Grzegorz z Żarnowca, *Postylla albo wykłady ewangelicznych niedzielnych i na święta...*, cz. 1—3, Kraków 1580—1582 uzupełnione (?), jako cz. 4; P. Gilowski, *Wykład katechizmu kościoła chrześcijańskiego*, Kraków 1583; A. Kawecka-Gryczowa wskazuje na Żejmy lub Wilno 1605 (K. Kraiński, *Postylla kościoła powszechnego apostołskiego*, cz. 1—13, Łaszczów 1608—1617), tekst synodowy łączy jednak z *Postyllą Żarnowcową* — Pawła Kraińskiego, wydzielając wyraźnie *Katechizm Gilowskiego*. Bibl. Narod., BOZ, rkps 803, Acta Synodu 1617, s. 76.

²⁴ Bibl. Uniw. Warsz., rkps 478 Consens Synodowy na inaugurację x. Krzysztofa Minwida, 1624.

²⁵ Bibl. Narod., BOZ, rkps 803, Acta Synodu 1631, s. 241.

litewskiego wiadomego”²⁶. Niebagatelne było, że owo zmniejszanie się liczby ludzi wykształconych, którzy znali język litewski, powodowało określone skutki w zakresie oświaty.

W pierwszej połowie wieku XVII różnowierstwo posiadało — oprócz szkoły w Wilnie — dwa zakłady naukowe, które miały oddziaływać na społeczeństwo. W Słucku oraz przeżywające okresowe trudności w Kiejdanach²⁷. Niezależnie od nich istniało szereg szkół przy zborach, w których miano kształcić alumnów. Jest rzeczą zaskakującą, że mimo braku ludzi, którzy mogliby prowadzić działalność w języku litewskim, w programie szkół średnich był on pominięty. Milczy o nim program szkoły kiejdańskiej z roku 1629 i 1685 oraz *Porządek szkół ewangelickich w WXL*²⁸. Dla uczynienia zadość prośbom kalwinów kiejdańskich sprowadza się alumna aż ze Słucka! W roku 1646, w toku reorganizacji szkoły w Kiejdanach mówi się tylko o języku słowiańskim, który ma być wykładany przez Rudzkiego. Stan ten nie uległ zmianie i w latach późniejszych. W roku 1686 pisano z Birż do Ludwika Karoliny: „Ponieważ Sług Bożych a zwłaszcza w języku litewskim bardzo szczupło mamy, a coraz ich ubywa, upraszamy XJM, żeby dziatki Bożych, którzy by się w języku litewskim ćwiczyli sumptem swym [...] zatrzymać raczyła”²⁹. Dopiero w końcu wieku XVII w Królewcu, a na początku XVIII w Kiejdanach rozpoczęto przygotowywać duchownych kalwińskich do pracy wśród chłopstwa litewskiego.

²⁶ Cyt. za L u k ś a i t é, *op. cit.*, s. 57. Puncta podane ... Comisarzom ... Margrabi-ny Brandenburskiej, 11 06 1686.

²⁷ H. Wisner, *Lata szkolne Janusza Radziwiłła*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, XIV, 1968. Uzupelnieniem zawartych tam danych w odniesieniu do szkoły słuckiej jest rękopis nr 503 Bibl. Uniw. Warsz., a mianowicie: Kopia funduszu Janusza Radziwiłła ... na wybudowanie kościoła i szkoły ewangelickiej; 12 05 1617; Inwentarz zboru słuckiego i szkoły, 1623; Extract listu księcia Krzysztofa Radziwiłła danego ks. Dobrzańskiemu szkole słuckiej służącego na zł 430,3 08 1623; Kopia funduszu księcia Krzysztofa Radziwiłła na szkołę słucką z wyrażeniem jurgieltu dla profesora i katechisty, 13 11 1623; Kopia postanowienia Krzysztofa Radziwiłła o wiosce Bronowicze na zbór i szpital słucki zapisanej, 22 11 1624; Fundusz na szkołę Krzysztofa Radziwiłła 1625. Istotną zmianę należy wprowadzić w odniesieniu do szkoły kiejdańskiej. Wbrew dotychczasowej opinii o powstaniu szkoły w roku 1625, należy przyjąć, że istniała ona już przed rokiem 1620. Dowodem — list Balcera Krośniewicza do Krzysztofa Radziwiłła pisany z Birż 21 marca 1620: „W Kiejdanach [...] szkoła się rozproszy pewnie. Nie masz czym bakałarzowi płacić. Z dworu nic nie dają, jako pierwiej dawano. Po wizytacji zdało się wszystkim, aby i ja prosił WXM, iżby to zboże, które zostało po Mitku nieboszczyku obrócić rozkazał WXM na prowizję praeceptorów szkolnych”. AGAD, AR, V, t. 169 nr 7801.

²⁸ Bibl. Narod., BOZ, rkps 803 k. 312 Porządek szkół ewangelickich w WXL, a osobliwie w Słucku... 26 06 1629; S. T w o r e k, *Programy nauczania i prawa gimnazjum kalwińskiego w Kiejdanach z lat 1629 i 1685*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, XV, 1970.

²⁹ Cyt. za L u k ś a i t é, *op. cit.*, s. 57. Puncta podane ... Comisarzom ... Margrabi-ny Brandenburskiej, 11 06 1686.

W Akademii Wileńskiej istniał od roku 1579 dom ubogich studentów oraz seminarium diecezjalne, które skupiało kandydatów mających w przyszłości pracować wśród ludu. Niemniej jednak jedynie młodzież ruska otrzymała (1579) pozwolenia na naukę czytania i pisania w języku rodzinnym.

Reasumując: jakkolwiek nie ulega wątpliwości, że pierwsze druki litewskie wyszły ze środowiska reformacyjnego, fakt ten nie może przesądzać ostatecznej oceny. W rzeczywistości stanowiły one nieznaczny fragment życia kulturalnego, tym mniejszy, iż z racji swej wtórności (w poważnym stopniu) nie miały znaczenia inspirującego. Co więcej, oparcie się na przekładach z języka polskiego utrudniało — obiektywnie — rozwój twórczości oryginalnej i sprzyjało zwyciężającej infiltracji polskiej. Miało to tym większe znaczenie, iż zasadniczy nurt oddziaływający na społeczeństwo nosił charakter polsko-łaciński. Oznaczało, że podstawową konsekwencją pojawienia się reformacji w Litwie było nie wsparcie, lecz dalsze osłabienie litewkości. Powstrzymanie rozwoju narodowej kultury litewskiej i stwarzanie warunków, które obiektywnie sprzyjały tworzeniu się kultury jednego narodu — Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Nie negując pierwszeństwa w podjęciu prób stworzenia piśmiennictwa litewskiego, faktowi temu należy przypisać miejsce podrzędne. Zestawienie strat i zysków kultury litewskiej spowodowanych przez ruch reformacyjny daje w ostatecznym efekcie wynik dla niej negatywny.

La Réforme et la culture nationale Lituanie

Le processus de polonisation de la société du Grand-Duché de Lituanie, qui allait en s'approfondissant tout au long du XVIe siècle, n'a pas été sans conséquence pour le caractère de la Réforme. Le fait que celle-ci était favorisée par les magnats, que le rôle dominant y était joué par les militants polonais et qu'elle fonctionnait dans un milieu déjà fortement polonisé, que, par la force des choses, elle devait se référer aux centres polonais, tant catholiques que réformés, imposait aux activités fondamentales: scientifique, polémique et de propagande, l'usage de la langue polonaise. On ne peut omettre de remarquer que les premières publications en langue lituanienne étaient sorties des milieux dissidents, mais, il ne faut pas l'oublier, en Prusse Ducale, à Królewiec (Koenigsberg). Quant à la Lituanie elle-même, la première publication en langue lituanienne (jésuite: *Catechismus catholicorum* de P. Canisius) avait paru en 1585 (alors que la première communauté dissidente datait de 1563 — Brest en Lituanie). Au XVIIe siècle, les publications dissidentes en lituanien sont fortement minoritaires par rapport aux publications catholiques. Sur 14 publications lituaniennes sorties de 1601 à 1650 dans le Grand-Duché, une seule (S. R y s i ń s k i, *Katekiznas*, 1624) provenait du milieu dissident! De plus, les publications de ce genre, sorties au XVIe siècle (1585—1600) étaient en majeure partie des traductions

du polonais (50%) ou du latin (37, 52) ou des ouvrages polono-litvaniens (M. Pietkiewicz, *Polski z Litewskim katechizm — Catéchisme polonais et lituanien* — Wilno 1598). Par là même, non seulement elles ne formaient pas de qualité qui pourrait s'opposer aux influences polonaises, mais, tout au contraire, elles leur frayaient la voie. Et ceci signifiait que la conséquence essentielle de l'apparition de la Réforme en Lituanie était non pas le soutien, mais l'affaiblissement continu de la culture lituanienne. L'arrêt du développement de la culture nationale lituanienne et la création de conditions objectivement favorables à la création de la culture d'une seule nation: la République des Deux Nations.